

I. TÖRTÉNETEK-NARRATÍVÁK

A beszélgetés-sorozat kezdeményezői - Karinthy egykori diagnózisát felelevenítve - úgy vélik, "egy új Bábelt élünk - a fogalmak pokoli zűrzavarát". Mielőtt a "történet" szón kezdenék elmélkedni, amelynek elemzése a feladatom, hadd álljak meg ennél a képnél. Bábel az emberiség egyik legrégebbi mítosza, s éppen ezért az emberi léthelyzet egyik alapvető vonását fejezi ki: a nyelvek - s ezzel persze a gondolkodásformák - szükségszerű, megszüntethetetlen sokféleségét. A kezdetektől nyelvi-fogalmi zűrzavarban élünk: ez normális állapotunk.

Rossz ez, szenvedünk ettől? Kétségtelenül. Erről tanúskodnak azok a kétezer év óta újra és újra felbukkanó elképzelések, melyek kiagyalói világjobbító hevülettel kívánták megreformálni a nyelvet és a gondolkodást, bár a tökéletes nyelv és a dolgok rendjét híven leképező fogalmi rendszer utópiája illúziónak bizonyult. Legutoljára Umberto Eco mutatta meg, hogy az ilyen tervek miért kudarcra ítélték, s jó, hogy kudarcra ítélték. Jó, hiszen amit káosznak érzékelünk, az egyben a nyelv, a gondolkodás és a cselekvés kreativitásának feltétele.

A fogalmi zűrzavar, mely körülvesz minket, kétségtelenül táptalaja - nálunk és a világban - egyes csoportok irracionális és agresszív viselkedésének, s persze terméke is annak. A politika és a média világának irracionalitása ehhez sok mindenben hozzájárul. Mégsem gondolom, hogy a káosz egyenesen "pokoli" lenne, s elviselhetlenebb, mint bármikor.

Nem mintha nem volna szükség a folytonos erőfeszítésre, mellyel ellenőrizzük, megvilágítjuk és újraértelmezzük fogalmainkat. Égető szükségünk van rá, de hiszen ez mindennapi kenyerünk. Sokaknak a szellemi élet különböző területein pontosan ez a munkája. Bármely változás vagy új eredmény a tudás bármely területén új fogalmakban ölt testet, s kihat többi fogalmunkra. Így a káosz nemcsak feltétele a kreativitásnak, hanem következménye is. A költészet, a tudomány, a filozófia egész története arról tanúskodik, hogy bárki, aki újat mond, felforgatja fogalmi rendszerünket, amely már csak ezért is folytonos vizsgálatra, reflexióra szorul.

E felismerés folytán a fogalmak felülvizsgálata, és a gondolkodás ezzel járó önreflexiója nemcsak követelmény, hanem a kultúra egészére kiterjedő régi gyakorlat. A filozófia - manapság talán inkább, mint valaha - jószerével nem is más, mint fogalomtisztító elemzés. Hadd tegyem hozzá: az analitikus filozófia programszerűen is az, hiszen egyenesen célul tűzte ki, s a filozófiai gondolkodás fő ismervének fogja fel, amit művelői "konceptuális elemzésnek" neveznek. Számos jelét látjuk, hogy fogalmaink különböző szempontú elemzése más területeken, így az úgynevezett ténytudományok berkeiben, ugyancsak bevett módszer. Újabban például a történeti stúdiumokban teljes polgárjogot nyertek a kifejezetten fogalomtörténeti és történeti szemantikai vizsgálódások.

Mindennek következtében kevésbé osztom a kultúránk állapotára vonatkozó negatív diagnózist, vagy azt a nézetet, hogy kultúránk bajai a fogalmak tisztázatlanságából fakadnának. Mégis, az előbbi megfontolásoktól ösztönözve, örömmel kapcsolódom be a foglmaink értelmezését célzó beszélgetés-sorozatba.

Nagyon nehéz a "történet" fogalmáról olyasmit mondanom, ami ne merült volna fel az utóbbi évtizedek történelemfilozófiai, cselekvésfilozófiai, hermeneutikai, nyelvfilozófiai, pszichológiai és irodalomelméleti vitáiban. A felsorolt diszciplínák számát még szaporíthatnám is. Maga a tény, hogy a "történet" réges-régen ismert és mindenki számára oly otthonos fogalma újabban és annyiféle területen került előtérbe, s vált filozófiai-tudományos reflexiók tárgyává, beszédes bizonyítéka, hogy fogalmi rendszerünk menyynyire átalakult. Megváltozott a világ leírásának keretétől szolgáló foglmaink helye, funkciója és értelme.

Foglmaink vizsgálatakor mindig az a kérdés, melyik csomópontjából indulunk ki annak a konceptuális sémának vagy hálónak, melyet a világra kifeszítünk. Ettől függ ontológiánk, vagyis hogy mit tekintünk létezőnek, s milyen képet alkotunk a világ felépítéséről. Az európai gondolkodás hagyományában a kozmikus rend és az emberi élet értelmezésére szolgáló fogalmi háló fő csomópontját a "szubsztancia" és az "akcidencia", a "dolgok" és "tulajdonságaik" kategória-párja alkotta. A fizika válságát a 20. század elején éppen azok az elméletileg konstruált entitások okozták, amelyek az elemi részecskék és kölcsönhatásaik leírására szolgáltak, és kicsúsztak e háló lyukai közül. A relativitás-elmélet, Whitehead "folyamat-filozófiája", a nyelvi relativizmus elmélete: mind-mind kísérlet is egyben fogalmi rendszerünk átrendezésére. Whitehead az általános ontológia szintjén próbálta a szubsztancia-központú világképet egy folyamat-központúval helyettesíteni, míg Whorf arra mutatott rá, hogy nyelvük tanúsága szerint a hopi indiánok világképe valójában is folyamat-központú, szemben a szubjektum-predikátum struktúrában gondolkodó indoeurópai népekével. S az örökölt konceptuális séma reformját szorgalmazó gondolkodók között ne hagyjuk említés nélkül Wittgensteint, aki a *Logikai-filozófiai értekezés* 1.1. számú tételében leszögezte, hogy "a világ tények, és nem dolgok összessége".

A "regionális ontológiák" közül emeljük ki a történelmet, ahol analóg kérdések merülnek fel. Vajon alapvetően "entitásokban", "struktúrákban", "tényekben", "folyamatokban", "eseményekben" gondolkodik-e a történész? Emlékezzünk arra, hogy a strukturalizmus térhódítása idején milyen vita folyt a "struktúra" és az "esemény" hívei között, pontosabban milyen támadást indítottak a hosszú távú időtartamok, illetve a szilárd struktúrák elsőbbségét valló történészek az "eseménytörténet" (histoire événementielle) hagyománya ellen. Érdekes módon a "történet" és a tőle elválaszthatatlan "elbeszélés" fogalma csak mindezek után vált fontossá, talán azért is, mert korábban közhelyszerű és semmitmondó igazságnak számított, hogy a történészek történeteket beszélnek el: történeteket, amelyek magvát emberi cselekedetek alkotják. Talán túl banális és elemi igazságnak számított ez, melytől nem volt várható, hogy fényt vessen a történelem mibenlétére és logikájára.

Történeteket a mítosz, a történelem és a legágabb értelemben vett irodalom beszél el. S persze jómagunk, amikor vicceket mesélünk, amikor cselekedeteinket indokoljuk, egy helyzet vagy állapot kialakulását elmagyarázzuk stb. S itt merülnek fel a kérdések. Milyen viszonyban van a mítosz, a történelem, az irodalom és a mindennapi élet történet-fogalma? Milyen viszonyban van a "fikció" és a "történelem" fogalma? Milyen viszonyban van a "történet" és a "történelem" fogalma? Milyen viszonyban van a "történet" és az "elbeszélés" fogalma? S végül: e rokonfogalmak összecsomózásával módosul-e az ontológiánkat meghatározó fogalmi háló?

Válaszul soroljunk néhány evidenciát.

Annak a görög szónak a jelentése, melyből "história" szavunk, s a modern nyelvek történelem-terminusa ered, nem "történet", nem is "cselekvés" vagy "tett", hanem: "tudakozódás", "kutatás". Azt fejezi ki, hogy a történész elbeszélése az igazság "kikutatásán" alapul. A történész elbeszélése: *historia rerum gestarum*, igaz dolgok feltárása az emberek tetteiről (*res gestae*). Hegel figyelmeztetett, hogy e kettő, *res gestae* és *historia rerum gestarum*, lényegében egybeesik, ami - sietek hozzátenni - számos modern nyelvben is így van: a "storia", a "histoire", a "Geschichte" és a "történelem" terminusok kibogozhatatlanul kétértelműek, egyszerre jelentik a "megtörtént" és az "elbeszél" történelmet. Talán kivételként említhető, hogy ez a két jelentés valamennyire szétválik a "story" és a "history" esetében, bár a kétértelműségből mindkét szó magában véve is megőriz valamit.

A *res gestae* és *historia rerum gestarum* egybeesése azt fejezi ki, hogy történelem csak az, amit a résztvevők történelemként élnek át, más szóval, ahogyan Hegel leszögezi, történelme csak annak a népnek van, amelynek van történetírása. Történelmet csak történeti tudattal lehet csinálni. Általános tételként kimondva: a történeti létnek (vigyázat: nem az emberi létnek általában, hanem a történelmi formában zajló emberi életnek) nélkülözhetetlen feltétele a történelmi tudat megléte.

Ha a "story" és a "history" közti különbségnek valamilyen magyar megfelelőjét keressük, a "történet" és a "történelem" megkülönböztetése jut eszünkbe, ami egy másik kérdésünkhöz visz tovább. A megfelelés csak hozzávetőleges, hiszen rendkívül bizonytalanok vagyunk a tekintetben, hogy e szavaink egymással szembeállítva mit is jelentenek. Az iskolai történelemóra nem "történetóra", de mindenképpen "historia rerum gestarum", elbeszél történelem. A "történelemtudomány" viszont ugyanúgy mondható "történettudománynak", ahogyan a "történelemfilozófia" "történetfilozófiának", a "világtörténelem" "világtörténetnek", a "történelmi esemény" "történeti eseménynek" stb. Bizony, a beszélgetésünk tárgyát alkotó kulcsszó jelentése sokszorosan összefonódik a "történelem" jelentésével. Aki "történetet" mond, igen sokszor és bizonyos alapvető értelemben "történelmet" mond.

A nyelvész és nyelvfilozófus persze tudja, hogy nincsenek (tökéletes) szinonimák. A nyelv ökonómiája megkívánja, hogy ne legyen két teljesen azonos funkciójú szavunk. S valóban, ha szemantikai vizsgálódásunkat más dimenziókra is kiterjesztjük, azonnal észrevesszük: az univerzumnak vagy a földi életnek "története" van, nem pedig "történelme", miként Stephen Hawking lenyűgöző kozmológiai könyvének is csak az lehet a címe, hogy "Az idő rövid *története*", nem pedig "Az idő rövid *történelme*". Ezek szerint a "történelem" és "történet" terminusok csupán az emberi történelem jelentéstartományában fedik egymást. A "történet" referenciája sokkal szélesebb a "történelem"-énél, hiszen minden olyan változás-sorra alkalmazható, melyet valamilyen kronológiai rendben el tudunk helyezni.

Az isteneknek hasonlóképpen "történetük" van, nem "történelmük". Úgy látszik, a mitológia teljes univerzuma - a klasszikus görög-római mitológiáé éppúgy, mint a természeti népeké - "történetek" foglalta, nem pedig "történelem". A "történet" kifejezés tehát ismét szélesebb jelentésűnek bizonyul, mint a "történelem": fiktív eseményekre ugyanúgy ezt a terminust használjuk, mint a természeti folyamatokra. Hasonló eredményre jutunk, ha megfigyeléseinket az irodalmi fikció világára terjesztjük ki. Regényeink és novelláink történeteket beszélnek el, s nem a történelmet, vagy a történelem valamely szakaszát; ami még akkor is igaz, ha az *Ivanhoe*-t, a *Jegyeseket*, a *Háború és békét*, vagy a többi hozzájuk

hasonló művet, "történelmi regénynek", nem pedig "történeti regénynek" nevezzük. Ha Arisztotelész meghatározását kissé leegyszerűsítve azt mondjuk, a történelem azt mondja el, ami valóságosan megtörtént, a költészet pedig, ami megtörténhet, akkor ehhez hozzá kell még tennünk a következő megfontolást: míg a történelemkönyvekben szereplő tények és események ideálisan összekapcsolhatóak, vagyis egyazon történelmi univerzum részei, addig az elképzelt lehetséges tények és események, melyekkel az irodalmi és költői művekben találkozunk, önmagukban külön-külön világot alkotnak. Az egyikből nem lehet átlépni a másikba. Az előbbi esetben egyetlen történelmi világgal van dolgunk, az utóbbiban a történetek számtalan világával. Pontosabban azoknak a világoknak a sokaságával, melyeket az egyes történetek mögé, mintegy azok kereteként, odaképzünk.

Megállapíthatjuk, hogy a "történet" és a "történelem" terminus akkor fedi egymást, amikor mindkettőt az emberek valós világára vonatkoztatjuk. "Történelem" és "történet" ebben az esetben egyszerre jelenti a valóságosan megtörtént dolgokat és ezek elbeszélését. Nincs olyan történet, mely ne elbeszélése által létezne, s nincs történelem, ha nincs róla tudatunk. Másképpen áll a dolog a természettel, amelynek az ősrobbanástól a nagy recsig megvan a maga története anélkül, hogy fizikusaink valaha is elbeszéljék-e vagy sem. Közbe kell persze szúrunk, hogy amikor történeti tudatról beszélünk, mindössze létünk történetiségének tudatát értjük rajta, és majdnem sohasem a velünk megtörtént dolgok adekvát tudatát, mely empirikus hűséggel adna számot az események okairól és összefüggéseiről, vagy a cselekvők motívumairól és szándékairól.

A szükséges elhatárolások után oda jutottunk, hogy a "történet" fogalma elválaszthatatlan az elbeszéléstől, amiből egyenesen következik, hogy beszélgetésünk témája nagyon nagy mértékben a narratológia kompetenciájába tartozik.

A narratológia mai karrierje - eltekintve olyan előzményektől, mint például Propp mese-morfológiája - a történelemfilozófiában kezdődött, mégpedig kissé meglepő módon az analitikus történelemfilozófiában. Az analitikus filozófusok röviddel a második világháború után a tudományos magyarázat logikáját kutatva ütköztek a történelem problémájába. Vajon magyarázó tudomány-e a történelem, s ha igen, a történeti magyarázatok ugyanazt a deduktív-nomologikus sémát követik-e, mint a logikai pozitivisták által rekonstruált természettudományos kauzális magyarázatok? Az egyik meggyőzőnek látszó válasz, Arthur Dantóé, úgy hangzott, hogy a történelemtudomány magyarázó tudomány, de a történeti magyarázatok sajátos struktúrával, mégpedig narratív struktúrával rendelkeznek. Vagyis: az elbeszélés a történelemben bizonyos feltételek között ugyanúgy kielégíti a magyarázat iránti igényünket, mint a fizikai eseményekre adott tudományos magyarázatok. Ez felvetette a történelmi elbeszélés sajátosságaira vonatkozó filozófiai kérdést, amelynek vizsgálata ahhoz az elmélethez vezetett, hogy a történelmet *nyelve* jellemzi, mégpedig egy sajátosan narratív nyelvv.

Az elmélet szerint történeteket elbeszélni annyi, mint sajátos logikájú nyelvet használni, amelynek segítségével meghatározott módon strukturáljuk tudásunkat a múltról, és éppen ez által adjuk tudásunknak a történetelem formáját.

E nyelv alapegysége a narratív mondat, mely minimálisan két különböző idejű eseményre referál, mégpedig úgy, hogy az előbbit a másodiknak, az időben későbbinek a fényében írja le. Az ilyen mondatok logikailag szükségszerű tulajdonsága, hogy múlt idejűek, hiszen jelen időben kimondva a jövőben megvalósuló összefüggésre utalnak, s így struktúrájuknál fogva profétikus jelentésre tesznek szert. Példákat könnyű találnunk: "1265-ben született az *Isteni*

Színjáték szerzője", "1939. szeptember elsején kezdődött a második világháború", "Kertész Imre 1975-ben írta Nobel-díjas regényét". Akárki is írta az *Isteni Színjátékot*, 1265-ben még nem írhatta meg. 1939. szeptember elsején senki sem volt abban a helyzetben, hogy kijelenthesse: most tör ki a második világháború. Sőt, 1939 előtt azt sem tudhatta senki, hogy 1914 augusztusában (vagy előbb, a szarajevói merénylet napján) az első világháború kezdődött meg. S természetesen 1975-ben képtelenség lett volna olyasmit mondani, hogy "Kertész Imre most írja Nobel-díjas regényét". Mindegyik példamondatunkban van egy esemény (Dante születése, az első vagy a második világháború kitörése, a *Sorstalanság* megírása), melynek leírása és ilyen és ilyen eseményként való azonosítása az adott mondatban explicite megemlített, későbbi eseménytől függ. (Attól, hogy Dante meg fogja írni az *Isteni Színjátékot*, hogy Lengyelország megtámadását követően világháború lesz, hogy a szarajevói merénylet által kiváltott világkonfliktust egy második fogja követni, s hogy évtizedekkel 1975 után a *Sorstalanság* Nobel-díjat hoz szerzőjének).

A narratív mondatoknak ez a sajátossága logikai megfelelője annak az intuíciónknak, hogy a történeti ismeret mindig *post festum* ismeret, vagyis szükségképpen a múltra vonatkozik. Így a múlt eseményeinek teljes leírása és azonossága mindig függ a jövőtől, amit egészen addig fokozhatunk, míg a múlt összes eseménye csak a történelem végén nyeri el végső jelentését (ahogyan ez a történelem végének hegeli koncepciójában is kifejezést nyer).

Témánk szempontjából mindennek mi a jelentősége? Az, hogy történeteink elbeszélései narratív mondatok láncolatából állnak, s öröklük ezek sajátosságát. Egy történetnek nemcsak kezdete van, hanem vége is: mindig csak a vége felől érthető meg, hogy *mi* ez a történet. Csak a végén tudjuk meg, hogy mi történt egyáltalán. Amikor benne állunk egy történetben, sohasem tudjuk, mi történik. Illetve: az a kísérletünk, hogy megmondjuk, mi történik, s így azt jelentéssel ruházzuk fel, mindig magában foglal egy jóslatot, egy előlegezést a végkimenetelre vonatkozóan, ahonnan nézve a dolog eldőlt.

Summa summarum: a történet a múlt része, hiszen történet az, ami *megtörtént*, s amit utólag narratív strukturálunk. S ez választ ad - éppannyira bonyolult, mint egyszerű választ - mai fogalomközelítésünk kiinduló kérdésére, mely így hangzott: ha az ember "észreveszi, hogy benne van a történetben", akkor vajon "a részvétel tudata változtat-e a részvétel arányán és értelmén"? A válasz egyszerű: az ember nem veszi észre, hogy mibe lépett, hiszen a dologból csak utólag lesz történet. Csak sejtheti, csak remélheti, csak rettegetheti, csak akarhatja, hogy történet lesz belőle. A válasz ugyanakkor bonyolult: részvétele, aktivitása, passzivitása, akarata és szándéka hozzájárulhat - s a legkülönbözőbb mértékben járulhat hozzá -, hogy a dologból történet legyen. De hogy mi lesz az a történet - s ami ugyanezt jelenti: *mi* lesz az *értelme* a történetnek -, az a jövőtől függ, tulajdonképpen az összes jövőbeli történettől. Megtörténhetett volna, hogy Ausztria mégsem támadja meg Szerbiát. Persze a krónikák ebben az esetben is megemlítenék Gavrilo Principet, de egy egészen más történet szereplőjeként: egy közönséges merénylet elkövetőjeként, akinek emléke egyre halványul; és nem a Balkán és Európa puszkaporos hordójának lángra lobbantójaként, akinek történeti/történelmi szerep jutott egy világégésben.

A narratív mondat, mely egy "molekuláris narratíva" "atomi" része, leképezi minden történet alapstruktúráját, hogy van bennük egy kezdőállapot és egy tőlük különböző végállapot, melyet egy esemény (egy eseménysorozat), vagy egy változás (változás-sorozat) köt össze. Amikor egy történetet magyarázó szándékkal mesélünk el, a magyarázat tárgya (az "explanandum") nem a végállapot, hanem a kezdő és a végállapot együttesen (vagyis a két

állapot különbsége), a magyarázat (az "explanans") pedig az összekötő esemény- és változás-sor elmondása. Ez a "történeti magyarázat" struktúrájának egyik lehetséges leírása.

Történeteink, történet-elbeszéléseink egy szempontból folyamatosak, más szempontból lyukacsosak. Jó történet az, melyben olyan és csak olyan eseményeket vagy változásokat mondunk el, melyek beleesnek a kezdőállapottól a végállapotig vivő változás-sor tartományába, vagyis relevánsan adnak számot a két állapot különbségéről. Más szóval: a jó történet nem tartalmaz fölösleges elemet, de minden eleme logikusan kapcsolódik egymáshoz. A két állapot közé eső eseményláncolat ebben az értelemben folyamatos. Abban az értelemben viszont lyukacsos, hogy minden releváns esemény között más események is végbemehetnek, melyek adott esetben egy másik történet számára fontosak. Így lehetséges, hogy egyszerre több történetnek is szereplői vagyunk. A Liget Alapítványhoz és folyóirathoz fűződő kapcsolatomban egy történet: kiindul a kezdőállapottól, melyet a kapcsolat teljes hiánya jellemez, s eljut ahhoz a végállapothoz (melyről mindamellet remélem, nem végállapot), hogy felolvasom ezt a dolgozatot. Közben megszakítatlan láncot alkotva egy sor releváns esemény zajlott: telefonhívások, levélváltások, narratológiai tanulmányok olvasása, ennek a szövegnek a megfogalmazása stb. Ugyanakkor hányféle más dolog történt velem: előadások és szemináriumok, értekezletek és viták, konzultációk és vizsgáztatások - olyan események sora, melyek 2007-es őszi szemeszterem történetét alkotják.

Az előbbieknél csupán a narratív mondatok egyik logikai tulajdonságát próbáltam kiaknázni, de nincs mód arra, hogy továbbmenjek, s a "történet" fogalomelemzésébe más tényezőket, így többek közt a narratív irodalomelmélet vagy a narratív pszichológia szempontjait is bevonjam. Befejezésül egy-két megjegyzés erejéig arra a korábban felvetett kérdésre térek vissza, hogy a történet fogalmának előtérbe kerülése megváltoztatja-e ontológiánkat.

A válasz az emberi-történeti lét-dimenzió regionális ontológiáját tekintve minden bizonnyal: igen. Azt az állítást, hogy "a világ tények, és nem dolgok összessége", ma sokan problematikusnak találják, persze nem azért, mert a "dolgokat" tekintenék világunk építőköveinek. A "tény-központú ontológia" lényege, hogy igazságértékkel rendelkező kijelentéseinkhez a tényeket rendeli hozzá, vagyis a tényeket tekinti a kijelentések világbeli megfelelőjének, az igazság korrelátumának. A "tények" azok a végső lehorgonyzási pontok, ahol nyelv és világ egymáshoz kapcsolódik. Az a világ, vagy a világnak az a része, amelyben a "történet" lép a "tény" helyébe, másfajta világ. A tény-fogalom rendkívül problematikus, nincs jó, körforgás nélküli meghatározása, ahogyan, sajnos, az igazságnak sincs. Talán ez is közrejátszik (de ez már kockázatos filozófiatörténeti kijelentés) a narratológia sikerében.

Arra a különbségre, melyet a "történet" fogalma körül szövődő fogalmi háló hoz magával a "tényközpontú ontológiával" szemben, a személyes azonosság régi filozófiai problémáját hozom fel példának. Vajon testünk, emlékeink kontinuitása, szubsztanciális énünk, halhatatlan lelkünk biztosítja-e időben fennmaradó azonosságunkat? Bármely válasz a körülhatárolt dologi entitásokon alapuló ontológiát előfeltételezi. Van viszont egy olyan válasz - a személyes azonosság Paul Ricoeur-féle elmélete -, amely szerint önazonosságom annak a történetnek az egységén alapszik, melynek főszereplője vagyok. Azt hiszem, ez jó, és nem pusztán érdekes válasz, még ha a mellette szóló érvek kifejtése túl is lépné beszélgetésünk kereteit. De ha a válasz valóban jó, akkor nyilvánvaló, mennyire húsba vágóan fontos, hogy vannak történeteink, s elbeszéljük őket.

II. TÖRTÉNELEMELMÉLET-TÖRTÉNELEMFILOZÓFIA

A történelemelméletek áttekintése Vicótól a mai elméletekig két alapvető kérdést is felvet:

- a) Van-e értelmes, elfogadható elmélete a történelemnek?
- b) Mi a történelem elmélete?

Harmadikként hozzájuk tehetném:

- c) Lehetséges-e ma, s lehetséges-e egyáltalán, hogy létezzen elmélete a történelemnek?

Azonnal feltűnik, hogy kérdéseink mennyire kétértelműek. Eleve magukban hordják a "történelem" szó minden modern nyelvben megfigyelhető kétértelműségét, mely a *res gestae* és a *historia rerum gestarum* jelentésének összemosásából fakad, s amelyre már Hegel felfigyelt.

Ám nem kevésbé ambivalens az "elmélet" szó használata, hiszen "elméleten" a modern gondolkodás egy-egy tudományos diszciplína magyarázó erejű hipotéziseit érti, vagyis olyan törvényjellegű állítások logikailag egymáshoz kapcsolódó és egy adott empirikus területre vonatkozó halmazát, melyek többnyire előrejelzésre is alkalmasak. A tudományelmélet ennek megfelelően szigorú logikai és metodológiai követelményeket támaszt az elméleti igénytel megfogalmazott kijelentésekkel vagy ezek rendszereivel szemben. Mindamelllett, fittyet hányva a tudományelméleti megkötéseknek, az "elmélet" terminust sokféleképpen, néha egészen laza értelemben is használjuk. Lássunk mindenekelőtt néhány szóösszetételt, melyben a terminus főnévi vagy melléknévi alakban előfordul. Széleskörűen használjuk például a "társadalomelmélet", "tudományelmélet", "nyelvelmélet", "irodalomelmélet", "művészetelmélet" "zeneelmélet", "elméleti nyelvészet", "elméleti fizika" stb. kifejezéseket, s az általuk jelölt dolgok (nemegyszer a hozzájuk rendelt tanszékek) nyilván léteznek is. De hiába létezik a "művészetelmélet", értelmetlenség volna "elméleti művészetről" beszélni, ahogyan az "elméleti zene" vagy az "elméleti irodalom" létezését is abszurd feltételezni. S itt nyomban felmerül, hogy persze, "elméleti történelem" vagy "elméleti történet" sincs.

Vajon a "történelemelmélet" az említett szóösszetételek közül melyikre rímel leginkább? Válasz helyett még egy bonyodalomra szeretnék utalni. Az "elmélet" bizonyos kontextusokban a "gyakorlat" és az "empíria", sőt - ami számunkra itt különösen fontos - a történelem ellentétét jelenti! Ha meggondoljuk, hogy olykor mennyire élesen állítjuk szembe a "történeti" és az "elméleti" kérdések, illetve a "történeti" és "elméleti" állítások két csoportját, ezek érvényességi igényét és igazolásának módját, még az is felmerül, hogy a "történelemelmélet" terminus egyenesen *contradictio in adiecto*.

Mindehhez tegyük végül hozzá, hogy az "elmélet" nemegyszer a "filozófia" szinonimájaként fordul elő. Nagyon nehéz lenne megmondani, mi a pontos különbség a "művészetelmélet" és a "művészetfilozófia" között, de bizonyosnak látszik, hogy a tudományelmélet művelői "tudományelméleten" "tudományfilozófiát" értenek. Viszont - más

területre tévedve - úgy tűnik, van tartalmas megkülönböztetési lehetőség "nyelvelmélet" és "nyelvfilozófia" között.

E logikát követve nyílegyenesen belerohanunk a "történelemfilozófia" terminusba és a "történelemfilozófia" problémájába.

Vajon b) kérdésre nem az-e a válasz, hogy egy értelmes, elfogadható "történelemelmélet" voltaképp "történelemfilozófia", vagy valami, ami ahhoz nagyon hasonló? Ha így van, kiinduló kérdéseinket át kell fogalmaznunk:

d) Van-e még történelemfilozófia?

e) Mi egyáltalán a történelemfilozófia?

c) Lehetséges-e még a történelemfilozófia?

Kérdéseink átfogalmazásával nem kerüljük el azokat a nehézségeket, amelyek a "történelemelmélettel" kapcsolatban felmerültek, de - legalábbis számomra - ismerősebb területre jutottunk, ahol felidézhetünk néhány hagyományos választ és meghatározást, s feleleveníthetünk egy már többször megvívott nagy vitát. Vagy: újrajátszhatunk egy többször lejátszott mérkőzést. Ám erre az ismerősebb területre jutva, nem csúsztatás-e, ha a "történelemelmélet" terminust behelyettesítjük a "történelemfilozófiával"? A mostani diskurzus keretében semmiképpen sem az, hiszen a két terminust a történészek és a filozófusok is sokszor felváltva használják. A továbbiakban maradjunk tehát a történelemfilozófiánál.

"Rég lejátszott mérkőzések újrajátszásán" azt értem, hogy a történelemfilozófiai problematika kibontakozásának a felvilágosodástól a 20. sz. elejének neokantianizmusáig és neoidealizmusáig, Crocéval bezárólag, volt egy ciklusa, mely a történelemfilozófia diszkreditálódásával, vagy egyenesen a "történelemfilozófia halálával" zárult. Amikor pedig az addig főleg német és francia nyelvterületen művelt történelemfilozófia a 20. sz. közepén brit talajon és az analitikus filozófia keretében újjászületett, ebben az új keretben (szinte a vicói *corsi e ricorsi* sémáját, körforgás-elméletét követve) reprodukálódta a régi dilemmák. A problémákat, melyek addig a történelmi realitásra vonatkozó tartalmi, materiális nyelven fogalmazódtak meg, az analitikus filozófusok a történelmi terminusok és fogalmak elemzését szolgáló "másodfokú" formális nyelvbe ültették át. Sok példa említhető, hogy - immár logikai formára hozva és technikailag precíz érvekkel megtámogatva - szinte minden álláspont felelevenedett, mely egy-egy régi vitakérdésben egyáltalán lehetséges volt. Ám a legékeesebb példát a történelmi magyarázat és a megértés természetéről szóló vita kínálja, melyet Hempel még 1942-ben megjelent nevezetes cikke (*Az általános törvények szerepe a történettudományban*) váltott ki, s mely aztán egészen a hetvenes évekig folytatódott a History and Theory című folyóirat hasábjain. A két végpont között - hogy tehát a történelem *magyarázó* tudomány, s a magyarázat a természettudományokból ismert kauzális magyarázatok egyik formája; illetve hogy a történelem *megértő* tudomány, s a megértés *ipso facto* magyarázat - valóban minden lehetséges nézet megtalálta a maga védelmezőjét. Ebben a vitában született a narratív történelemfilozófia is, amely kezdeteitől túlmutatott az analitikus filozófián, hogy más kezdeményezésekkel összefonódva beletorkolljon a mai posztmodern narrativizmusba.

Úgy tűnik, mára az analitikus történelemfilozófia is befutotta teljes pályáivét, s ha hihetünk névadójának, Arthur Dantónak, ugyanúgy holtta nyilvánítandó, mint a korábbi történetfilozófia. Mindebből persze nem következik, hogy d)-re és f)-re nemleges választ kell adnunk. De függőben hagyva most a történelemfilozófia *létére és lehetőségére* vonatkozó kérdéseket, összpontosítsuk figyelmünket e)-re, mely legalább filozófiatörténetileg vizsgálható. Erre, vagyis a történelemfilozófia mibenlétére vonatkozó kérdésre, a klasszikus és egyben legismertebb válasz Hegelé. S ez az a válasz, melyről úgy tartják, hogy klasszikus formában fejezi ki a hagyományos történelemfilozófia szemléletmódját.

A történelemfilozófia Hegelnél a világtörténelemről szól, vagyis úgy határozandó meg, mint a világtörténet tárgyalása valamilyen sajátos szempontból. Ugyanazt a tárgyat vizsgálja tehát, mint a történelem, csak ez utóbbihoz képest - mely "olyasmire vonatkozik, ami megtörtént" - hozzáteszi az egész folyamat szemléletét, a fogalmat, a gondolatot, az észet. "A történelemfilozófia - olvashatjuk a világtörténet filozófiájáról szóló előadások bevezető bekezdéseiben - nem más, mint a történelem gondolkodó szemlélete."

Első megközelítésben úgy látszik tehát, hogy Hegel figyelme - ahogyan az összes többi klasszikus történelemfilozófusé - a *res gestae*-re, "magára a történelemre" irányult. A történelemnek szegezett speciálisan filozófiai kérdése az volt, hogy mindannak, amit a krónikákban és történelemkönyvekben olvashatunk, van-e gondolatilag felfogható rendje, van-e az elbeszélte tetteknek és eseményeknek általánosabb sémába illeszkedő szabályszerűsége, iránya, ésszerűsége. Hegel - hallgatóihoz fordulva - érzékeltette, hogy számára egy pillanatig sem probléma, mit értsünk világtörténeten: természetesen a történelem egészét, a történelem teljes idejét. A történelem egész menetére, a múlt (s talán a jövő) teljességére, a történelem céljára és törvényszerűségére vonatkozó filozófiai elméletet az analitikus történelemfilozófusok, Arthur Danto nyomán, "szubsztantív történelemfilozófiának" nevezték. E felfogás legnagyobb vagy legjellegzetesebb képviselői közt, Hegel mellett, Vicot, Herdert, Fichtét vagy Marxot említették, s említhetjük mi is. Kapásból kiragadok néhány jól ismert mondatot. Azt mondani, hogy a történelem képes felfedezni "az emberi akarat szabadságának játékában" "annak szabályszerű menetét" (Kant); hogy "a világtörténet az ész képe és tette" (Hegel), vagy hogy "minden eddigi társadalom története osztályharcok története" (Marx): mindez szubsztantív állítás a javából, mely így vagy úgy az egyetlen mederben hömpölygő történelem lényegét hivatott megragadni.

Miután e szubsztantív tanok nem igazolhatták hirdetőik reményeit, a történelemre vonatkozó filozófiai kérdések súlypontja már a 19. sz. végétől megváltozott, s magáról a történelemről, a *res gestae*-ről áttevődött a történelmi megismerésre, megérelve azt a klasszikusan Croce által képviselt álláspontot, hogy a történelemfilozófia legföljebb a történetírás elméleteként és metodológiájaként képzelhető el. A fejlődés tehát mintegy a "történelem metafizikájától" haladt a "történelem episztemológiájáig és metodológiájáig". A végeredmény - még mindig Crocénál maradva - az lett, hogy mivel a filozófia a történelem metodológiai mozzanata, s így végső soron azonos a történelemmel, a történelemfilozófia tulajdonképpen nem is lehetséges.

Ám nem is biztos, hogy végeredményről van szó. A történelmi episztemológia lehetősége, vagyis az ismeretkritikai irányultság eleve benne volt a klasszikus történelemfilozófiában. Úgy vélem, már Vico, Kant, Hegel és mások esetében is óvatosan kell bánnunk az elméleteikre aggatott "szubsztantív" jelzővel.

Vicót, a történelemfilozófia atyját, a történeti megismerés természetére vonatkozó komoly ismeretelméleti megfontolások vezették, amikor felállította a három történeti korszakról és a barbárság visszatéréséről szóló, kétségkívül "szubsztantívnak", "metafizikainak" tekinthető elméletét. Elég arra hivatkoznunk, hogy humanista előzményekre támaszkodva megfogalmazta, és a geometriáról a történelemre is kiterjesztette a "verum factum" elvet, amely szerint csak azt ismerhetjük meg, amit magunk hoztunk létre. Ezzel a történeti tudást a megismerés paradigmatis esetévé tette, s elindította az évszázados vitát, hogy mi a viszony a történeti és a természettudományos megismerés között, vagyis mi az ismeretértéke annak, amit "belülről", a gondolkodás, a képzelet és az átélés révén ragadunk meg, illetve ami a fizikai világ "külső" megfigyelése során tárul fel előttünk. Amikor az általa megkülönböztetett történelmi korszakokhoz hozzárendelte, többek közt, a nyelvek három fajtáját, lényegében arra a feltevésre támaszkodott, hogy a nyelvben és a történelemben ugyanaz a szellem jut érvényre. Ebből viszont arra a következtetésre jutott, hogy a történelem legkülönbözőbb produktumaihoz, mint például a népek életéhez vagy a jogi intézményekhez, a megértésnek ugyanazzal az aktusával kell közelítenünk, mint a nyelvi kifejezésekhez, mint a különféle más jelekkel közvetített üzenetekhez, vagy mint a nyelvként értelmezett ősi mítoszokhoz. Történelemfilozófiája így történeti hermeneutika is egyben. Vagy ahogyan Croce mondta, "társadalmi hermeneutika", hiszen arra tanít, hogy mélyebb és általánosabb tartalmukat tekintve a mítoszok "társadalmi igazságokat" fejeznek ki, vagyis történeti evidenciák. Lehet-e véletlen, hogy Vicónak, majd 20. századi hívének, Crocénak a tanai oly látványosan feltámadtak a posztmodern történelemfilozófiában, illetve abban, amit egyesek "új történelemfilozófiának" neveznek?

A "szubsztantív" jelzőt Kant és Hegel esetében is módjával használnám. Kantról szólva evidens megemlíteni *Az emberiség történetének eszméje világpolgári szempontból* című írását, a modern történeti gondolkodás egyik alapkövét, de adott vonatkozásban talán még érdekesebbek a herderi *Ideen*-ről (*Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*) írt recenziói. Ezekben volt tanítványának a kozmosz és az emberiség történetéről szóló filozófiai elképzeléseit kifejezetten abból a szempontból bírálja, hogy víziója mennyire alapoz meg olyan állításokat, melyek eleget tesznek az értelmesség és az igazolhatóság empirikus és logikai követelményeinek. Más szóval: az átfogó, "szubsztantív" tartalmú vízióval episztemológiai és metodológiai kritériumokat szegez szembe.

Hegel történetfilozófiai előadásaiban nagy helyet foglal el a fejezet, amely a magyar kiadásban *A történetpszémlélet különböző fajai* címet viseli, de valójában nem a történetpszémlélet, hanem a *történetírás* különböző válfajait tekinti át. Tudjuk, hogy Hegel eredetileg ezzel az áttekintéssel vezette be előadásait, ami önmagában is arra utal, hogy a történelemfilozófiát a történetírás tényleges gyakorlatában érvényesülő szemléletmódokhoz és módszerekhez viszonyítva kívánta meghatározni. De túl ezen, történetfilozófiai fejtegetéseiben a mély episztemológiai-metodológiai belátások kincsesbányájára bukkanunk. Természetesen nem azt akarom mondani, hogy a történetírás általa megkülönböztetett hat fajtája összevethető a mai történészek által művelt műfajokkal. Azt azonban komolyan gondolom, hogy amit Hegel "fogalmilag felfogott történelem"-nek hív, valójában a történeti kutatás szükséges vezérelve. A követelményben pedig, melyet úgy fogalmaz meg, hogy a történeti megismeréshez magunkkal kell hozni "az ész tudatát", "nem fizikai szemet, hanem a fogalom, az ész szemét", komoly és jogos igény fejeződik ki a történelemmel szemben. Ez az elmélet igénye. Teljesen függetlenül attól, hogy kinek mi a véleménye a történelemelméletekről és a történelemfilozófiáról, a történeti kutatás és a történetírás nem lehet meg elméleti komponens nélkül. Sőt, az önellentmondás látszatát vállalva azt is ki lehet mondani, hogy a történetírás elméleti tudomány. Elméleti tudomány, hiszen - mint

Collingwood figyelmeztetett rá - minden általa használt fogalom gondolatilag konstruált fogalom, melyek közül egyiknek sem felel meg a "fizikai szemmel" észlelhető tapasztalati valóság.

Hegel történelemfilozófiája, ebből a felismerésből kiindulva, ugyanúgy szól a történeti tudás természetéről, mint a világtörténeti folyamatról, vagyis az ész és a szabadság megvalósulásáról a történelemben. Más szóval: úgy is értelmezhető, mint a történelem ismeretelmélete és módszertana, mint a történelem megismeréséhez szükséges fogalmak elemzési kerete. Ebben a tekintetben nemcsak szubsztantív, de "kritikai", analitikus történetfilozófia is.

Gondolom, könnyű észrevenni, hogy előbbi megjegyzéseimmel relativizálni szerettem volna a "szubsztantív" és az "analitikus" történelemfilozófia közti különbségtevést. Ugyanakkor nem állt szándékomban, hogy Vicót, Kantot és Hegelt azzal mentegessem, hogy miközben "szubsztantív" történelemfilozófiai nézeteik elavultak, tanításaikban értékes "analitikus" elemek is találhatók.

Egyébként kérdés, mit jelent holtnak nyilvánítani az általuk képviselt szubsztantív történelemfilozófia hagyományát. Azt hiszem, olyasmiről van szó, mint az opera esetében. A műfajt már nemigen lehet művelni. Nem lehet Mozart- és Verdi-műveket írni, de ezen túl is fogunk Mozartot és Verdit hallgatni. S továbbra is fogjuk, még pedig épülésünkre fogjuk, e nagy gondolkodók történetfilozófiai műveit olvasni.

[Liget.org](#) » [Folyóirat](#) » [2008 / 2](#) » **Történet-elmélet**
[Ugrás a lap tetejére](#)